

ظهور اربابان زن در غرب ایران؛ از مشروطه تا پایان پهلوی اول (۱۳۲۰ش-۱۲۸۵ش) مطالعه موردی: کرمانشاه

داریوش رحمانیان*

علی‌رضا صوفی**، محمد طاهری مقدم***، شایان کرمی****

چکیده

هدف مقاله حاضر تبیین جایگاه زنان در نظام مالکیت زمین است. سوال اصلی تحقیق این است: چه عواملی تبیین کننده ظهور اربابان زن در غرب ایران است؟ روش تحقیق حاضر کیفی است، شیوه‌ی گردآوری داده‌ها بر پایه اسناد و منابع کتابخانه‌ای بوده و روش تجزیه و تحلیل گراندد تئوری است. در روند تجزیه و تحلیل بر اساس نمونه‌گیری هدفمند مشخص شد تعداد قابل توجهی از مالکان زمین در کرمانشاه، در دوره مورد بحث، زن بوده‌اند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد افول جامعه‌ی ایلی، جایگاه زنان در جامعه‌ی ایلی، قانون ارث در اسلام، قانون ثبت اسناد، مهم‌ترین شرایط علی تبیین کننده ظهور اربابان زن هستند. حضور زنان در نظام مالکیت زمین پیامدهای متعددی داشته است. نقدی شدن بهره مالکانه، زن سالاری، ادعای جایگاه ارباب بزرگ از جمله مهم‌ترین پیامدهای ظهور اربابان زن بود.

کلیدواژه‌ها: کرمانشاه، اربابان زن، مالکیت زمین، کشاورزی، گراندد تئوری.

* استادیار گروه تاریخ، دانشگاه تهران، rahmanian@ut.ac.ir

** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور همدان، alireza.soufi@yahoo.com

*** استادیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور ایلام، mtaheree@yahoo.com

**** دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه پیام نور تهران (نویسنده مسئول)، shayan_karami99@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۳/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۶/۲۴

۱. مقدمه

تبيين جایگاه زنان در نظام مالکیت زمین تا حدودی نگاه به مناسبات ارباب رعیتی را تحت الشعاع قرار می‌دهد. با رشد سرمایه‌داری و تجاری شدن کشاورزی در ایران که دوره آن به آغاز سلطنت ناصرالدین شاه برمی‌گردد، گرایشی قوی در جامعه کوچ نشین (لرستان) و ده نشین (کرمانشاه) غرب ایران برای ترک رعیتی و خان و ارباب شدن، بر مبنای مالکیت زمین، شکل گرفت (جغرافیای لرستان، ۱۳۰۰: ۳۵-۲۰). به شکلی چشمگیر حضور و فعالیت زنان در نظام مالکیت زمین، پس از انقلاب مشروطه افزایش یافت. هرچند دوره کوتاه مشروطه تا استقرار پهلوی، به دلیل هرج و مرج و ناامنی، مالکیت زمین امنیت نداشت، ولی در نهایت، دولت پهلوی به کمک ارتش، قدرت خوانین و گردنکشان سامان گریز را درهم شکست. در فضای جدید زنان بیش از پیش وارد نظام مالکیت زمین شدند و شواهد نشان می‌دهد در دوره پهلوی اول آمار مالکان زن افزایش چشمگیری یافته است. در این مقاله فقط علل و عوامل، کنش، راهبردها و پیامدهای پدیده‌ی اربابان زن بررسی می‌شود. مسأله سلب مالکیت از اربابان زن در جریان اصلاحات ارضی در مقاله‌ای دیگر واکاوی می‌گردد.

۲. بیان مسأله

مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری آقای شایان کریمی با عنوان «کشاورزی و زمینداری در غرب ایران از مشروطه تا پایان پهلوی»، با رویکرد استقرایی (Inductive Approach) است. مفهوم «اربابان زن» (Women Landlord) به صورت خودجوش، برخاسته از داده‌هاست. مسأله اصلی مقاله حاضر تبیین چرایی و چگونگی ظهور اربابان زن در نظام مالکیت زمین، در غرب ایران است. تاکنون به زنان زمیندار به عنوان واقعیتهای اجتماعی و فرهنگی در تاریخ ایران توجهی نشده است. سوالاتی که تحقیق حاضر به آن‌ها پاسخ داده بدین شرح است: چرا پدیده زنان زمیندار در غرب ایران شکل گرفت؟ حضور اربابان زن در نظام مالکیت زمین چه پیامدهایی داشته است؟

۳. پیشینه تحقیق

در هیچ کدام از پژوهش‌های انجام شده در حوزه کشاورزی و زمینداری به مالکیت و جایگاه اربابی زنان اشاره‌ای نشده است. مقاله حاضر فاقد پیشینه تحقیق و پژوهشی پیشتاز

است.^۱ اشارات پراکنده‌ای به زنان زمیندار در لابه‌لای سفرنامه‌ها به چشم می‌خورد اما، عمده داده‌های پژوهش حاضر بر پایه اسناد گردآوری شده است.

۴. روش تحقیق

روش تحقیق حاضر کیفی از نوع گراند تئوری (Grounded Theory) با رویکرد اشتراک (Strauss) و کوربین (Corbin) است. نظریه و روش تحلیل زمینه‌ای در سال ۱۹۶۷ توسط بارنی گلاسر (Barney Glaser) و آنزلم اشتراک (Anselm S.) معرفی و در کتاب معروف آنها تحت عنوان «کشف نظریه زمینه‌ای» (Discovery Grounded Theory) منتشر شد (محمدپور، ۱۳۹۲: ۳۱۳). آنها تحلیل زمینه‌ای را چنین معرفی کرده‌اند: «... در این کتاب ما توجه خود را مصروف مسئولیتی با اهمیتی یکسان کرده‌ایم: چگونه می‌توان از داده‌هایی که به شکلی نظام‌مند در تحقیق اجتماعی به دست آمده و تحلیل شده‌اند، نظریه‌ای کشف کرد. ما باور داریم که کشف نظریه از داده‌ها - که ما به آن «نظریه پردازی داده بنیاد» می‌گوییم - وظیفه بزرگی است که امروز جامعه‌شناسی با آن مواجه شده است (Glaser & Strauss, 1967, p.1). در روند گراند تئوری محقق پیش فرض‌ها را در هم می‌شکند و از عناصر قدیمی نظمی نو می‌آفریند (اشتراک و کوربین، ۱۳۸۵: ۲۷). امروزه به غیر از جامعه‌شناسی، روش گراند تئوری در رشته‌های بهداشت و پرستاری، بازاریابی، مدیریت و غیره کاربرد دارد. روش گردآوری داده‌ها اسنادی و کتابخانه‌ای است. داده‌ها پس از جمع‌آوری، عبارت‌بندی و کدگذاری شد. در ادامه روند مطالعه از نمونه‌گیری هدفمند (Purposive Sampling) برای دستیابی به اطلاعاتی برای تبیین پدیده اربابان زن استفاده شد. انجام این کار مستلزم کاوش در داده‌های دست اول و روشن کردن زمینه‌ی تاریخی موضوع بود. بنابراین، با گردآوری و تحلیل هم‌زمان هزاران برگ سند و بهره‌گیری از سایر منابع، زمینه‌ی تاریخی موضوع روشن، و مفهوم اربابان زن ظهور کرد. روند تجزیه و تحلیل داده‌ها تا اشباع نظری (Theoretical Saturation) و مفهومی ادامه داشت و در نهایت شرایط علی، راهبردها و پیامدهای پدیده، مشخص شد. مهم‌ترین روش گردآوری داده‌ها بهره‌گیری از اسناد بود و با استفاده از هزاران برگ سند انجام شد. کار تجزیه و تحلیل و کدگذاری باز (Open Coding) در حین جمع‌آوری داده‌ها انجام گرفت. پس از تحلیل اسناد، داده‌ها به حالت اشباع و تکرار رسیدند و ادامه گردآوری متوقف شد. در جدول شماره (۱) مثال‌هایی از چگونگی ساختن مفاهیم و مقوله‌ها نشان داده می‌شود.

جدول شماره ۱- مثال‌هایی از چگونگی ساختن مفاهیم و مقوله‌ها

مقوله اصلی	مفهوم اصلی	داده‌های خام	ردیف
•تجاری شدن کشاورزی	•صادرات محصولات کشاورزی •کاشت تریاک و چغندر •تغییر الگوی کشت •تولید تک محصولی	•آلمان آمادگی خود را برای خرید گندم و توتون از ایران اعلام کرد. •شرکت‌های تجاری کشاورزان را به کاشت تریاک و چغندر تشویق می‌کنند. •مالکان به خاطر سود بیشتر زمین‌ها را به کاشت چغندر، تریاک و پنبه اختصاص داده‌اند. برخی از ولایات به دلیل کمبود شدید گندم در مضیقه هستند.	نمونه اول
•زن سالاری	•سلطه بر خانواده •استقلال مالی •قدرت استبدادی •خودکامگی •ارجحیت مقام دایی	•زن خانه مدام چشم غره می‌رفت و رفتارش نسبت به شوهرش کاملاً تهدیدآمیز بود. •فخرالتاج ربیع‌زاده و تاج‌الملوک پالیزی در بیش از صد روستا در کرمانشاه مالکیت دارند. •از قراری که رعایای شادی آباد تظلم می‌نمایند، خواسته‌اند به مساکن اصلیه خود عودت کنند، سرکار علیه خانم شرف‌الملوک جمعیتی فرستاده خانه کدخدا ولی را غارت و علی بیگ و حاتم را پس از چوب و شکنجه زنجیر نموده و موسی نام به واسطه کتک کاری مشرف به موت است. •رسم است هنگام خواستگاری، برای جلب رضایت دایی عروس، داماد به وی هدیه‌ای تقدیم می‌کند.	نمونه دوم

در سطح اول کدبندی، بر حسب مشابهت، کدها در سطح بالاتری از انتزاع تقلیل یافتند و ۱۵۴ مفهوم اصلی ساخته شد. در سطح دوم کدبندی یا کدبندی محوری (Axial Coding) ۶۰ مقوله عمده ساخته شد و در مرحله سوم یا کدبندی گزینشی (Selective Coding) ۸ تم اصلی شکل گرفت که در جدول شماره (۲) قابل مشاهده است.

جدول شماره ۲- مفاهیم، مقوله‌های عمده و مقوله‌های هسته استخراج شده

ردیف	تعداد مفاهیم عمده	تعداد مقوله‌های عمده	تم
۱	۱۲	۵	قانون ارث در اسلام
۲	۳۲	۸	قانون ثبت اسناد و املاک
۳	۳۶	۱۵	برقراری امنیت
۴	۱۵	۵	خرده‌مالکی/عمده‌مالکی
۵	۱۲	۴	ارباب حاضر/ارباب غایب
۶	۲۶	۱۴	نقدی شدن بهره مالکانه
۷	۲۱	۷	زن سالاری

۵. یافته‌های تحقیق

در ادامه شرایط علی، شرایط میانجی، راهبردها و پیامدهای پدیده ظهور اربابان زن ذکر می‌شود. مدل پارادایمی پدیده ظهور اربابان زن در شکل (۲) قابل مشاهده است.

۱.۵ شرایط علی ظهور اربابان زن در غرب ایران

در روند تجزیه و تحلیل داده‌ها «افول جامعه ایلی»، «جایگاه زن در جامعه ایلی»، «قانون ارث در اسلام»، «قانون ثبت اسناد و املاک»، «اسکان عشایر»، «برقراری امنیت»، «جاه‌طلبی زنان»، «تجاری شدن کشاورزی» و «ازدواج» مهم‌ترین شرایط علی ظهور پدیده اربابان زن بود.

انتقال مسالمت‌آمیز حکومت کرمانشاه از خاندان محلی کرد زنگنه (Zangeneh) به محمدعلی میرزا دولت‌شاه و نفوذ قدرت حکومت مرکزی در منطقه، سبب تسریع روند شهرنشین شدن سران ایلات کرمانشاه گردید (شوشتری، ۱۳۶۳: ۱۷۶). جمعیت ۸۰۰۰ نفری کرمانشاه در سال ۱۲۱۰ق با رشد ۴۰۰۰ نفر در سال ۱۲۳۷ق به ۱۲۰۰۰ نفر رسید (شیروانی، ۱۳۳۹: ۸۳۹). در سال ۱۲۸۵ق جمعیت کرمانشاه به ۳۰۰۰۰ نفر، و در سال ۱۳۳۱ق به ۵۰۰۰۰ نفر رسید (دوسرسی، ۱۳۶۳: ۲۲۸-۲۲۶). به موازات افول جامعه ایلی و یکجانشین شدن سران ایلات و عشایر، زمینه ورود روسای قدرتمند ایلات به مناسبات کشاورزی ارباب رعیتی فراهم شد. این تغییر سبک زندگی، به همراه سایر عوامل از جمله جایگاه زن در جامعه ایلی، زمینه حضور زنان در نظام مالکیت زمین را فراهم ساخت.

به روایت سیاحان در دورانی که زنان ایرانی برون‌خانه، در پس‌رو بند و درون‌خانه، در اندرونی بودند و از هرگونه فعالیت اجتماعی محروم بودند (کولیوررایس، ۱۳۶۶: ۳۱) زنان ایلات و عشایر بدون نقاب، در جامعه ظاهر می‌شدند و از آزادی عمل بیشتری برخوردار بودند (بیشوب، ۱۳۷۵: ۱۶۳). کولیوررایس (Colliver Rice) می‌گوید: زنان و دختران خان‌ها مقام و منزلتی کسب کرده‌اند که کمتر کسی از خواهران آنها در مشرق زمین از آن برخوردار است (کولیوررایس، ۶۲-۶۱). در سفرنامه بارون دو بده (Baron De Bode) آمده است: «اعتمادی که به تقوای زن ایلیاتی نشان داده می‌شود رفعت او را بالا می‌برد و در عین حال، شخصیت خود او، قدر شناسی را در بین اطرافیان بر می‌انگیزد و او را رفیق مناسب تری برای مرد می‌کند» (دوبده، ۱۳۷۱: ۳۲۸). زنان ایلیاتی دوشادوش مردان در کارهای بیرون از منزل فعالیت داشته و زمانی که خوانین در ولایات دور دست به سر می‌بردند، زنان سر رشته امور را به دست می‌گرفتند و زندگی و کار وابسته‌گان به ایل را هدایت می‌کردند (کولیوررایس، ۱۳۶۶: ۶۰-۵۹). انقلاب مشروطه از جنبه‌های مختلفی بر جامعه ایران اثر گذاشت. مشروطه برای زنان راهی بود که آنان خواسته‌های خود را در زمینه آموزش، لغو ازدواج در سنین پایین و حقوق اجتماعی مطرح ساختند (گلستانی و پهلوانی،

۱۳۹۴: ۱۲). از زمان وقوع مشروطه و تشکیل مجلس اول زنان برای احقاق حقوق اجتماعی، اقتصادی و مبارزه با فرهنگ مردسالار، در قالب انجمن‌ها و جمعیت‌های مختلفی فعالیت داشتند (خسروپناه، ۱۳۸۱: ۴۲). دولت قاجاریه به دلیل وابستگی به اقتصاد سرمایه‌داری غرب، از نیمه دوم قرن نوزدهم، بیش از پیش محتاج به پول شد. دولت برای تأمین نیاز مالی سیاست فروش مناصب و زمین‌های خالصه را در پیش گرفت (عیسوی، ۱۳۸۸: ۸۳). در تاریخ یازدهم صفر ۱۳۲۵ ق مجلس شورای ملی با ۷۴ رای موافق رسم تیولداری را ملغی ساخت (لمبتون، ۱۳۶۲: ۳۳۲). زمین‌هایی که قبلاً به عنوان تیول به اشخاص واگذار شده بود پس از قانون رفع تیول کماکان در تصرف آنها باقی ماند. تیولداران و وابستگانشان برای تثبیت مالکیت خصوصی بر زمین‌های دولتی بخش عمده‌ای از املاک را به نام خود و نزدیکانشان به ثبت رساندند (همان، ۱۳۶۲-۴۵۸). برای نمونه، بخشی عمده‌ای از املاک دره شهر در ایلام و دهاتی در لرستان، پس از مشروطه و افول قدرت خاندان والیان پشتکوه و پیشکوه به بانو آغا سلطان هاشمی منتقل شده است (ساکما: ۲۳۰/۲۵۰۸۶). خاندان میرها مسأجران و اربابان موروثی سیمره (دره شهر) بودند. پس از انقلاب مشروطه و تضعیف قدرت خاندان‌های محلی بخشی از املاکی که سابق بر آن تیول خوانین بود به زنان و فرزندانشان منتقل شد (ساکما: ۲۳۰/۴۲۴۲).

آیات ۱۱، ۱۲ و آخرین آیه‌ی سوره نساء مبنای قانون ارث در اسلام است (سوره نساء، آیات: ۱۱-۱۲). طبق قانون ارث در دین اسلام، فرزندان مذکر دو برابر فرزندان مونث از ماترکه‌ی پدر اعم از اموال منقول و غیر منقول و از جمله باغات و زمین‌های کشاورزی به ارث می‌برند. البته، در فقه‌ی ارث بردن زن از شوهر، به استناد دو روایت از امام باقر (ع) و امام صادق (ع)، نظر مشهور فقهای امامیه بر این بوده است که زن از زمین شوهر ارث نمی‌برد^۲ (حرعاملی، ۱۴۰۱: ۵۱۶). بدیهی است قانون ارث در دین مبین اسلام عاملی بنیادی در دستیابی زنان به مالکیت زمین است. شواهد و مدارک نشان می‌دهد اکثر اربابان زن مورد بررسی در این پژوهش به واسطه‌ی ارث مالک زمین شده‌اند. برای نمونه بزرگ مالکین زن مانند پالیزی‌ها، اردلان، فرمانفرمایان و غیره وارث ملاکین بزرگ بوده‌اند. ذکر جزئیات بیشتر این مسأله در ادامه‌ی مقاله آمده است.

اولین قانون ثبت اسناد شامل ۱۳۹ ماده در ۲۱ اردیبهشت ۱۲۹۰ ش به تصویب رسید (اینترنت: <http://hoghooghesabt.persianblog.ir>). قانون ثبت اسناد با حذف و اصلاحاتی در تاریخ ۲۶ اسفند ۱۳۱۰ ش در ۱۵۷ ماده با عنوان قانون ثبت اسناد و املاک مبنای عمل قرار گرفت (اینترنت: <http://icbar.ir>). در قانون جدید طبق مواد ۱۱ و ۱۲ ثبت

اسناد و املاک اجباری شد و چنانچه ملکی در موعد مقرر در آیین نامه به ثبت نرسد به عنوان مجهول‌المالک ثبت می‌شد. طبق ماده ۲۲ «همین که ملکی مطابق قانون در دفتر املاک به ثبت رسید دولت فقط کسی را که ملک به اسم او ثبت شده و یا کسی را که ملک مزبور به او منتقل گردیده و این انتقال نیز در دفتر املاک به ثبت رسیده یا اینکه ملک مزبور از مالک رسمی ارتأاً به او رسیده باشد مالک خواهد شناخت» (مجموعه قوانین موضوعه، ۱۳۲۶: ۹۱).

طرح اسکان عشایر که به «تخته‌قاپو» (Takht-e-Ghapoo) معروف بود از اواسط حکومت ناصرالدین شاه قاجار، برای ایلات و عشایر غرب ایران در دستور کار قرار گرفت. تا قبل از روی کار آمدن رضاشاه، عده‌ای از ایلات و عشایر، داوطلبانه در نقاطی یکجانشین شدند. حمدالله مستوفی این شکل اسکان را «تخته‌قاپوی طبیعی» نامیده است (مستوفی، ۱۳۲۶: ۳۰۱). در دوره حکم رانی حشمت‌الدوله، حکمران لرستان و خوزستان، بخش بزرگی از طوایف سلسله در صحرای الشتر تخته‌قاپو، و در ۱۲۰ دهکده اسکان یافتند. همچنین در جلگه خاوه حدود ۴۰ دهکده برای اسکان عشایر دلفان ساخته شد (ساکما: ۲۹۶/۵۰۳). در دوره پهلوی اول سیاست اسکان عشایر با کمک ارتش در غرب ایران اجرا شد. طبق مصوبات مجلس شورای ملی در سال ۱۳۱۱ش، دولت مکلف شد به خانوارهای یکجانشین در کرمانشاه و لرستان زمین واگذار کند (مجموعه قوانین موضوعه، ۱۳۲۶: ۷۰۵). قطعه‌ای زمین، سه خروار بذر، یک رأس گاو و مبلغ ۵۰۰ تومان نقد تسهیلاتی بود که از طرف دولت برای امرار معاش یک خانوار تخته‌قاپو اختصاص یافت (ساکما: ۲۳۰/۴۲۴۲). به استناد اسناد در سال ۱۳۱۴ش به تعدادی از زنان عشایر اسکان یافته در منطقه مهران زمین واگذار شد (ساکما: ۲۳۰/۱۴۲). سیاست اسکان عشایر جمعیت انبوهی از عشایر کوچنده را وارد مناسبات ارضی کرد و بر مبنای حدس و گمان می‌توان گفت زنان عشایر به عنوان سرپرست خانوار، تنها وارث مالک و از راه خرید و فروش در گسترش مالکیت زنان سهمیم بوده‌اند.

تا قبل از تشکیل دولت مدرن، غارت و چپاول‌گری رویه‌ی غالب زندگی در غرب ایران بود و هر کس اسب و تفنگی داشت روزگاری خوش سپری می‌کرد (استارک، ۱۳۷۱: ۶۶). در این دوره بسیاری از مالکان املاکشان را از دست دادند.^۳ بررسی اسناد نشان می‌دهد در اواسط دوره پهلوی اول آمار تعداد زنان مالک زمین به شکل چشمگیری افزایش یافته است. از عوامل آن، مطیع شدن خوانین خودمختار و قانون‌گریز، بسط نفوذ قدرت حکومت مرکزی در دهات و برقراری امنیت اجتماعی بود. از دیگر شرایط علی پدیده زنان زمیندار

می‌توان به جاه‌طلبی اشاره کرد. به استناد منابع زنان در غرب ایران به جایگاه مردانه‌ی «خان» (Khan) دست یافته‌اند. برای نمونه در دوره حاکمیت محمدعلی میرزا دولت‌شاه در کرمانشاه، ریاست ایل کلهر بر عهده «خان‌زاده خانم» بود. حتی محمدعلی میرزا دولت‌شاه طالب ازدواج با خان‌زاده خانم بود^۴ (چریکف، ۱۳۷۹: ۱۶۰-۱۵۹). سرجان مالکوم (Sir John Malcolm) در سال ۱۸۰۱م هنگام عبور از کرمانشاه، در توصیف رئیس ماهی‌دشت می‌گوید: «رئیس ماهی‌دشت زنی قوی بنیه است با حدود پنجاه سال سن و قدرت تصمیم‌گیری و قاطعیت بسیار، چون کاترین امپراتریس روسیه» (مالکوم، بی تا: ۶۵۷).

نوشیروانی سرآغاز تجاری شدن کشاورزی در ایران را از آغاز سال ۱۲۶۴ق، مصادف با به تخت نشستن ناصرالدین شاه قاجار، عنوان کرده است (نوشیروانی، ۱۳۶۱: ۱۹۲). حدفاصل جلوس ناصرالدین شاه تا مشروطه، به عنوان دوره همبستگی اقتصاد داخلی ایران و تعامل و جذب شدن در اقتصاد سلطه‌جوی جهانی، سبب تحول جدی در نظام زمینداری (اشرف، ۱۳۶۱: ۷) و تغییر در ترکیب طبقه‌ی مالکان شد. عامل تغییر آن بود که بخش کشاورزی عهده‌دار وظیفه‌ی تازه‌ای شد، یعنی تولید محصولات برای پاسخ به نیاز بازارهای جهانی (Shakoori, 2002: 46). خردشدن مالکیت‌های کلان، تغییر ساختاری از زمینداری به مالکیت زمین (عبداللهیان، ۱۳۹۳: ۲۱۲-۲۰۶) و تغییر الگوی کشت، از مهم‌ترین شرایط علی در شکل‌گیری پدیده اربابان زن بود. تغییر در ترکیب مالکان و تولید تک محصولی یکی از عوامل تورم اقتصادی اواخر دوره قاجاریه است (Gilbar, 1983: 186).

ازدواج یکی از عوامل توسعه مالکیت زنان بود و قشرهای مسلط، در دوره قاجار، از طریق ازدواج با هم، پیوندها را حفظ می‌کردند (اشرف و بنوعیزی، ۱۳۸۸: ۴۵-۴۴). در غالب عقدنامه‌های دوره قاجاریه مهریه زنان به صورت ملکی تعیین شده است. برای نمونه، مالکیت هفت دهکده در ماهی‌دشت کرمانشاه به واسطه ازدواج دختر یکی از خوانین کلهر با حکام زنگنه، در عوض مهریه، به کلهرها منتقل شد (سلطانی، ۱۳۷۳: ۴۷۸/۴). سلطان خانم دختر سبزه‌علی خان زنگنه، معروف به «کدخدای»، به واسطه ازدواج با امام قلی میرزا عمادالدوله مالک املاک وسیعی در کرمانشاه شد (همان، ۹۶۶/۱). بتول اعتضادی دختر جوان میرزا سیدعلی خان لشکرنویس، با وجود چهل سال اختلاف سن، با عبدالحسین فرمانفرما ازدواج کرد. پس از فوت فرمانفرما اداره املاک وی در کرمانشاه به عهده بتول فرمانفرمایان بود (همان، ۱۲۶۰/۴). نمونه دیگر از مالکیت زنان به واسطه ازدواج سیاسی، فریده اعتضادی دختر حاج سیدعلی رضا اعتضادی (اعتضاد السلطان) است. وی با عطاءالله سالارسلطان (وکیل الدوله چهارم) از خاندان معروف وکیل الدوله^۵ ازدواج کرد (همان، ۱۰۲۰). و همین‌گونه

می‌توان ازدواج والیه حشمتی دختر حشمت‌الدوله، حکمران لرستان و خوزستان، با غلام‌رضاخان، آخرین والی پشتکوه، را ذکر کرد. والیه حشمتی به واسطه‌ی این ازدواج مالک قریه دارایی، واقع در خرم‌آباد، شد. قریه دارایی توسط مباشرین بانوی ارباب اداره می‌شد و سالانه از ۲۰۰ تا ۳۵۰ خروار غله و ۱۰۰۰ تومان نقد، بهره مالکانه داشت (ساکما: ۲۴۰/۸۵۲۲).

۱.۱.۵ زمینه

زمینه یعنی محل حوادث و وقایع متعلق به پدیده (اشتراس و کوربین، ۹۸). زمینه‌ی شکل‌گیری پدیده منطقه کرمانشاه است؛ از مشروطه تا پایان پهلوی اول (۱۳۲۰ش-۱۲۸۵ش).

۲.۱.۵ پدیده

پدیده‌ی مورد نظر ظهور اربابان زن در غرب ایران است.

۲.۵ شرایط مداخله‌گر

کشاورزی غرب ایران زیر سیطره‌ی فرهنگ ایلیاتی و گله‌داری سال‌ها تاوان سنگینی پرداخت. قدرت بلا معارض در غرب ایران ایلات و عشایر بودند و جمعیت‌های کوچک کشاورزی همواره در معرض غارت شدن قرار داشتند. تعارض و تصادم فرهنگ کشاورزی با فرهنگ ایلی و مداخله دولت در حمایت از کشاورزی، شرایطی را رقم زد که طی آن زنان زیادی به مالکیت زمین دست یافتند. فروش زمین‌های خالصه که از دوره قاجاریه شروع شده بود، در دوره پهلوی اول به شکلی گسترده‌تر تداوم یافت و املاک زیادی برای خرید و فروش در اختیار مردم قرار گرفت.

۳.۵ راهبردها

«فعالیت زنان در کشاورزی»، «تسامع و تساهل»، «خرید و فروش زمین»، «عمده‌مالکی»، «خرده‌مالکی» و «ارباب غایب» عمده‌ترین راهبردها بود. زنان در جایگاه عمده‌مالک، خرده‌مالک و رعیت فاقد زمین در حوزه کشاورزی فعالیت داشتند. به استناد سندی در تاریخ ۱۲۸۱ق بانو مریم سلطان خانم «منافع حقوقی مالکی» از مزرعه قریه «گاوکل» در کرمانشاه را به اجاره واگذار کرده است (ساکما: ۲۹۶/۲۴۵۸۳). در این سند ذکر شده: تمام

غله‌کاری، حبوبات، صیفی، سبزی و «مرزه‌کاری» (شلتوک) و حق و حقوق مالکی در آب مزرعه به مستأجران واگذار می‌شود. مالکان خانم‌بالا خانم، منورخانم، محترم خانم و ایران خانم در سال ۱۳۴۲ق حقوق مالکی مزرعه معروف به «سراب خشکه» واقع در کرمانشاه را به مدت ۵ سال به مستأجر واگذار کردند. مبلغ اجاره ۷۸۰ تومان نقد تعیین گردید (ساکما: ۲۹۶/۱۲۵۷۴).

در دوران ارباب رعیتی کشاورزان، جدا از پرداخت بهره‌ی مالکانه، ملزم به رعایت گونه‌ای خاص از رفتار اجتماعی بودند که نشان از سطح پایین مراتب اجتماعی آنها بود (عبدالله یف، ۱۳۶۱: ۲۴۳). مصداق بیرونی سرسپردگی به یک فرد برتر که عام‌ترین عرف جامعه‌ی ارباب رعیتی بود از زانو زدن، تا فشردن دست‌ها و غیره، نشانه‌هایی برای مرئی کردن ذهنیتی بود که ریشه‌ی مستحکم‌ترین رشته‌های پیوند اجتماعی است (بلوخ، ۱۳۶۱: ۲۵۷). حضور زنان در نظام مالکیت زمین، مناسبات سخت و خشن ارباب رعیتی را تا حدودی تعدیل کرد. رعایای اربابان زن قیود اجتماعی کمتری داشتند و نسبت به رعایای خان، از آزادی بیشتری برخوردار بودند (Morgan, p585). برای نمونه در منطقه «کفرآور» کرمانشاه مبذر ۴۱۴ جفت و در «گاور» مبذر ۲۰۰ جفت زمین کشاورزی متعلق به اشرف پهلوی بود. بهره مالکانه املاک اشرف توسط رعایا حیف و میل می‌شد (مرکز اسناد انقلاب اسلامی: ۷۳۸۰-۴۷-۵۴).

هیچ‌گونه آماری بر مبنای تفکیک جنسیت، از مالکان زمین در ایران، در دست نیست. بررسی محققان نشان می‌دهد تعداد قابل توجهی از مالکان زمین‌های کشاورزی کرمانشاه در دوره مورد بحث، زن بودند.^۶ در بین سال‌های ۱۳۴۵-۱۳۳۶ق، از مجموع ۳۸۱۰ فقره ثبت اسناد ملکی، در دفتر ۳ جلدی ملا محمد مهدی فیض مهدوی^۷، مسئول دفتر ثبت اسناد کرمانشاه، حدود ۱۵۰۰ مبایعه‌نامه با موضوع مالکیت زنان شامل خرید، فروش و اجاره‌ی زمین ثبت شده است (ساکما: ۲۹۶/۱۲۵۷۵). این رقم بالای ثبت اسناد ملکی، به اسم زنان، در فاصله‌ی کوتاه کمتر از یک دهه، بسیار جالب توجه است. «حاجیه ملکه خانم»، مادر حشمت‌الدوله، از عمده ملاکین لرستان بود و املاک وی به پسرش واگذار شد. قریه‌های بلیوند، بلوک کره‌گاه، مزرعه گرزگرز، مزرعه چقا شاحمدی از جمله بخشی از املاک ملکه خانم محسوب می‌شد (ساکما: ۲۳۰/۲۵۶۴). طبق اسناد، در سال ۱۲۴۴ق بانوان «نیک زاده خانم»، «خدیجه سلطان خانم» و «زینب سلطان خانم» سهامی از مزرعه معروف کاشانتو (Kasha-n-too) در چمچمال (Chamchamal) کرمانشاه را از وارثان حاجی علی رضاخان زنگنه خریداری کرده‌اند (ساکما: ۲۹۸/۸۱۲۵۹). هرچند پس از انقلاب

مشروطه، با الغای تیول مالکیت‌های کلان شکسته شدند و خرده‌مالکی توسعه یافت، کماکان، عده‌ای عمده مالک تا سال اجرای اصلاحات ارضی (۱۳۴۱ش) باقی ماندند. شاه‌آباد (اسلام‌آباد) به همراه ۷۲ قریه و مزرعه، در شعبان سال ۱۳۴۴ق، از طرف مالکان (پالیزی‌ها) در عوض مبلغ ۲۶۰,۰۰۰ تومان، به مالکیت رضاشاه درآمد (ساکما: ۲۴۰/۴۵۶۲۳). بانوان تاج الملوک پالیزی و فخرالتاج ربیع‌زاده^۱ (پالیزی) از عمده مالکین املاک مزبور بودند. آنها منطقه‌ی وسیعی را به رضاشاه فروختند. فخرالتاج و تاج الملوک پالیزی در بیش از ۱۰۰ پارچه قریه و دهکده، مالکیت داشتند (همان).

وجه مشترک طبقه عمده‌مالک که چند ملک دور از هم داشتند، به ناگزیر، غایب بودن است (لمبتون، ۱۳۶۲: ۴۷۸؛ هوگلاند، ۱۳۸۱: ۸۲). اربابان زن نیز، در طبقه مالکان غایب قرار می‌گیرند و همین غایب بودن سبب سلب مالکیت از آنها شد که در پژوهشی دیگر بررسی می‌شود.

۴.۵ پیامدها

«نقدی شدن بهره مالکانه»، «زن سالاری»، «رشد آمار مالکان زن»، «خرید و فروش حقوق اربابی»، «ادعای جایگاه ارباب بزرگ» و «وقف املاک» از جمله مهم‌ترین پیامدهای ظهور اربابان زن در دوران ارباب رعیتی بود.

ویژگی بارز مالکیت زنان در نظام ارباب رعیتی تعیین بهره مالکانه به شکل نقدی می‌باشد. به نظر می‌رسد علاقه‌ی اربابان زن به طلا و جواهرات و وسایل تجملاتی که به سختی قابل معاوضه با غله بود، ایجاب می‌نمود بهره‌ی مالکانه به شکل نقدی محاسبه و دریافت شود. در غالب اسناد اجاره‌نامه‌ی اربابان زن بهره‌ی مالکانه به شکل نقدی تعیین شده است (ساکما: ۲۴۰/۸۵۲۲).

فرهنگ مادرسالاری (زن‌سالاری) ارتباط تنگاتنگی با مالکیت زمین داشته است. در میان طوایفی که زنان زمیندار نمود بیشتری داشته‌اند، برخی ویژگی‌های مادرسالاری و به تبع آن اصطلاح دایی یا خالو با وظایف خاص اجتماعی مطرح شده است (خسروی، ۱۳۷۲: ۹۳). در طوایفی که ویژگی‌های مادرتباری نیرومندتر است همه‌ی زنان بیگانه را خاله و همه‌ی مردان غریبه را دایی می‌خوانند. برعکس، خانواده در بین ایلات و عشایر از نوع «پدرمهری» یا پدرسالاری است (همان: ۷۴). جهانگرد انگلیسی در سفر به لرستان رفتار برخی از اربابان

زن را نسبت به مرد خانه تهدیدآمیز و آمرانه توصیف کرده است، استارک می‌گوید این رفتار نشان از درآمد مستقل آنان دارد (استارک، ۱۳۷۷: ۲۶).

اربابان غایب با فروش حقوق اربابی و جمع‌آوری بهره‌ی مالکانه از زمین بهره‌برداری می‌کردند. برای نمونه، عالیجاه بی‌بی‌آغا خانم در سال ۱۳۴۶ق در مقابل ۵۲۰ خروار غله پاک شده، حقوق مالکی مزرعه «داردرفش» و «پشت مله» واقع در کرمانشاه را تا پنج سال، فروخته است. از شروط تعیین شده، این که هر سال ۱۴۰ خروار غله در شهر تحویل مالک شود (ساکما: ۲۹۶/۱۲۵۷۴). «فاطمه سلطان خانم»، دختر محمدقاسم خان زنگنه، از جمله زنان مالک در کرمانشاه بود. فاطمه سلطان خانم در سال ۱۲۶۹ق زمین‌هایی در منطقه ماهی دشت به کشاورزان اجاره داده است. مهر بانوی ارباب در پای اسناد اجاره‌نامه نقش بسته است (ساکما: ۲۹۶/۲۴۵۸۶).

برخی مالکان زن در دوران ارباب رعیتی در تلاش برای کسب حقوقی هم‌شأن مردان، مدعی مقام خانی بوده‌اند، البته تعداد اندکی از زنان توانسته‌اند به این جایگاه دست یابند. قبلاً در بحث جاه‌طلبی به مواردی اشاره شد. برای نمونه، بانو حمیده اردلان^۹ معروف به شرف‌الملوک از جمله خوانین مقتدر کردستان بوده است. سردار رشید همسر بانو حمیده «با همه کویک و دستگاهش کاملاً تحت سیطره و شعاع همسرش شرف‌الملوک و مأمور اجرای منویات او بود» (سلطانی، ۱۳۷۳: ۱۵۲). مادر حمیده معروف به «خانم‌بزرگ خانم» نیز، از مالکان و زنان با نفوذ در کردستان و کرمانشاه بوده است (همان). قریه‌های «گرمخانی»، «قلانجه»، «مسکین‌آباد پایین» و دوازده قریه در «شادی‌آباد» واقع در روانسر از جمله بخشی از املاک بانو رشیداردلان بود (ساکما: ۳۷۰/۱۶۴). بانو رشیداردلان در کاشت محصولات کشاورزی تجاری فعالیت داشت و قراردادهایی با شرکت آبیاری کرمانشاه منعقد کرده است (همان). ذکر این نکته هم بایسته است که واژه «خانم» مرکب از «خان» و پسوند «م»، معنی «خان هستم» یا «خان‌من» می‌دهد. همچنین اسم «والیه» مؤنث «والی» و در اصل لقب حکمرانان زن بوده است و ممکن است با واژه فرانسوی «شوالیه» (Chevalier) ارتباط معنایی داشته باشد.

املاک زیادی در منطقه کرمانشاه توسط زنان وقف شده است. مهرفروزخانم مادر عمادالدوله، حاکم کرمانشاه، ۱۵ روستای شش‌دانگ در منطقه چمچمال را وقف کرده است (کشاورز، ۱۳۸۲: ۴۷۵/۱). سکینه خانم دختر هدایت‌الله خان، از املاکش، ۱۶ روستا را وقف بر اولاد کرده است (همان، ۳۶۳-۳۶۰). خانم قمرالتاج ساری اصلانی مقداری زمین به

همراه ۲۲۰ حلقه چاه در کنگاور را وقف کرده و تولیت با شخص واقف بوده است (همان، ۸۰۴/۲). برخی زنان تولیت املاک وقفی را بر عهده داشتند و با استخدام مباشر، ضابط، کدخدا و غیره از املاک بهره‌برداری می‌کردند. تولیت مزرعه چال چاله در کرمانشاه، به عهده جواهر خانم بود، تولیت مزارع یلوه، گاکیه و غیره از طرف واقف، کشور سلطان خانم، به بانوان اختر و عشرت خانم واگذار شده است (همان، ۵۷-۵۰). خانم جنی کروز استند (Jenny Cruz)^{۱۱} آمریکایی تولیت مزرعه وقفی است، واقع در کرمانشاه، را بر عهده داشت (همان، ۱۱۸-۱۱۵). بر اساس آمار منتشر شده توسط سازمان اوقاف و امور خیریه بیش از ۴۰۰۰ موقوفه در سراسر کشور از زنان واقف برجای مانده است (ایتترنت: <http://vaghf-kh.blogfa.com>).

۶. بحث و نتیجه‌گیری

در طول دوره قاجار، در غرب ایران، زنان همواره نقش ویژه‌ای در نظام مالکیت زمین داشته‌اند. هیچ آماری از مالکان زمین، در کرمانشاه، بر مبنای تفکیک جنسیت در دست نیست. بررسی اسناد و منابع پراکنده نشان می‌دهد تعداد قابل توجهی از مالکان زمین در غرب ایران، از مشروطه تا اصلاحات ارضی، زن بودند. پس از انقلاب مشروطه و مخصوصاً از دوره پهلوی اول تعداد مالکین زن افزایش چشمگیری داشته است. گرایش طبیعی به مالکیت خصوصی زمین سبب انهدام جمعیت‌های ایلی و پراکندگی ایلات و عشایر در شهرها و روستاها شد. چرا که مالکیت اشتراکی بازدهی زمین را به شدت پایین می‌آورد. بنابراین، هم‌زمان با رشد سرمایه‌داری در ایران و تجاری شدن کشاورزی یعنی از اواسط دوره قاجاریه، تحت تأثیر اقتصاد جهانی، زمین ارزش پولی پیدا کرد و خرید و فروش زمین بیشتر از گذشته رواج یافت. سیاست فروش زمین‌های خالصه و الغای تیول سبب تقویت مالکیت خصوصی و رونق بازار خرید و فروش زمین شد. تخصیصی شدن دانش بهره‌برداری از زمین، ارزش کار فردی را نسبت به کار جمعی بالا برد و در نهایت فردگرایی را در جامعه تقویت کرد. مجموعه عوامل ذکر شده به همراه شرایط علی دیگر از جمله: شکسته شدن قدرت خوانین محلی، تأسیس ادارات ثبت اسناد و املاک، قانون ارث‌بری در اسلام، برقراری امنیت و غیره زمینه را برای حضور بیشتر زنان در نظام مالکیت زمین هموار ساخت. پرداخت بهره‌ی مالکانه زمین به صورت نقدی، زن‌سالاری، ازدواج‌های سیاسی و غیره از تبعات مالکیت زنان در نظام ارباب رعیتی بود. برخی ویژگی‌های

مادرسالاری از جمله توجه ویژه به دایی و انتساب به فامیل مادری، در میان برخی از روستاهای ایران، با مسأله‌ی مالکیت زنان ارتباط معنی داری دارد. قانون اصلاحات ارضی حق مالکیت زنان را نادیده گرفت و منجر به سلب مالکیت و حذف زنان از نظام مالکیت زمین های کشاورزی شد. این مسأله در مقاله‌ای دیگر مورد کندوکاو قرار می‌گیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. برخی از مهم ترین تحقیقات انجام شده درباره ی کشاورزی و زمینداری در ایران به شرح ذیل است: محمد، ادیبی، زمین و آب در ایران: (۱۳۳۳)؛ ز.ز عبدالله یف، «روستاییان ایران در اواخر دوره قاجار»: (۱۳۶۱)؛ عجمی، اسماعیل، اصلاحات ارضی: (۱۳۵۴)؛ الوندی، مینو، «درباره تقسیم محصول بر اساس عوامل پنج گانه»: (۱۳۶۱)؛ عمید، محمدجواد، کشاورزی، فقر و اصلاحات ارضی در ایران: (۱۳۶۹)؛ افشار، احمد: دهقانان، زمین و انقلاب: (۱۳۶۱)؛ اشرف، احمد، نظام فئودالی یا نظام آسیایی: (۱۳۴۶)؛ اشرف، احمد، «موانع تاریخی رشد سرمایه داری در ایران»: (۱۳۵۶)؛ بهرامی، تقی، تاریخ کشاورزی ایران: (۱۳۳۰)؛ قهرمان، بابک، «دو یادداشت درباره کشاورزی تجاری در ایران»: (۱۳۶۱)؛ گیلبار، گ، «کشاورزی ایران در اواخر دوره قاجار»: (۱۳۵۶)؛ هوگلند، اریک، زمین و انقلاب در ایران: (۱۳۶۱)؛ «هوگلند، اریک، جمعیت خوش نشین در ایران»: (۱۳۵۱)؛ هومن، احمد، اقتصاد کشاورزی زمین: (۱۳۴۱)؛ همایون، داریوش، اصلاحات ارضی در ایران: (۱۳۴۲)؛ کاظم زاده، مارینا، «روستاییان ایران در اواخر دوره قاجار»: (۱۳۶۱)؛ لهسایی زاده، عبدالعلی، تحولات اجتماعی در روستاهای ایران: (۱۳۶۹)؛ لهسایی زاده، ع، «تأثیر اصلاحات ارضی ایران بر ساختار طبقه روستایی: (۱۳۶۳)»؛ مومنی، باقر، مسائل ارضی و جنگ طبقاتی در ایران: (۱۳۵۹)؛ هلموت، ریچارد، «اصلاحات ارضی و کشاورزی تجاری در ایران»: (۱۳۵۴)؛ ولی، عباس، ایران پیشا سرمایه داری: (۱۳۷۲)؛ سوداگر، محمدرضا، رشد روابط سرمایه داری در ایران: (۱۳۶۹)؛ سوداگر، م، نظام ارباب رعیتی در ایران: (۱۳۵۸)؛ یگانه، سیروس، «ساختار کشاورزی ایران از اصلاحات ارضی تا انقلاب»: (۱۳۷۳)؛ لمبتون، آن، مالک و زارع در ایران: (۱۳۶۲)؛ خسروی، خسرو، جامعه شناسی ده: (۱۳۸۲)؛ نعمانی، فرهاد، تکامل فئودالیسم در ایران: (۱۳۵۸)؛ عبداللهیان، حمید، نظام ارباب غایب در ایران: (۱۳۹۲).
۲. به استناد اسنادی که در این پژوهش آمده است تأثیرات قانون ارث بری در مالکیت زنان بدیهی و میرهن است. هرچند قانون ارث از بدو ورود اسلام به ایران وجود داشته است، به دلیل فقدان پژوهشی در این زمینه معلوم نیست در دوره‌های ماقبل چه تعداد از زنان مالک زمین بوده‌اند. در دوره مورد بررسی در این پژوهش قانون ارث بری در کنار سایر شرایط و عوامل نقش مهمی در ظهور و بروز پدیده‌ی اربابان زن داشته است.

۳. برای نمونه، بانو آفاق السلطنه از مالکان لرستان در دوره آشوب و هرج و مرج لرستان، در اواخر قاجاریه، به اسارت مهرعلی خان حسنونند درآمد. آفاق السلطنه مالک قریه «جوجه حیدر» بود. وی پس از سه ماه اسارت در الشتر، با رایزنی و شفاعت غلام‌علی خان گودرزی آزاد شد. البته، آفاق السلطنه مجبور شد برای استخلاص سه دانگ از قریه جوجه‌حیدر را به غلام‌علی خان واگذار کند (ساکما: ۲۴۰/۶۰۴۸).

۴. نمونه‌ی دیگر برای جایگاه خانی، «ملک‌زاده خانم» از زنان مقتدر ایل بیرانوند در لرستان بوده است. والیزاده می‌گوید ملک‌زاده خانم ادعای ریاست بر بیرانوندها را داشته است. نک: والیزاده معجزی، (۱۳۸۲)، تاریخ لرستان در روزگار قاجار، به کوشش حسین و محمد والیزاده، تهران: حروفیه، ص ۱۸۵. و نمونه دیگر در ایل بختیاری، بی‌بی‌مریم معروف به سردارمریم، دختر حسین قلی خان ایلخانی، خواهر سردار اسعد، و مادر علی‌مردان خان بختیاری است. بی‌بی‌مریم مالک املاک وسیع، قلاع و تعدادی نیروی نظامی بود که شخصاً آنها را رهبری می‌کرد. در جنگ جهانی اول وی در رأس نیروهایش به کمک آلمان‌ها شتافت و به پاس خدماتش از طرف امپراطور آلمان، ویلهلم دوم، بالاترین نشان دولت آلمان، «صلیب آهنین» به وی اهدا شد. نک: بی‌بی‌مریم بختیاری، (۱۳۸۸)، خاطرات سردار مریم، به کوشش غلامعباس نوروزی بختیاری، انتشارات آنزان.

۵. وکیل‌الدوله از خاندان‌های سرشناس کرمانشاه بوده است. جد آنها به اسم آقا خلیل معروف به تاجر عرب معاصر با محمدشاه قاجار، از عراق به کرمانشاه مهاجرت و سکونت اختیار کرد. خاندان وکیل‌الدوله نماینده تجاری انگلیس در غرب ایران بودند و به همین خاطر به وکیل‌الدوله و وکیل‌السفاره معروف بودند. حسن وکیل‌الدوله (وکیل‌الدوله اول) با مالکیت ۱۲۰ روستا بزرگ‌ترین زمیندار کرمانشاه بود. فخرالتاج پالیزی (ربیع زاده) و تاج‌الملوک پالیزی دختران عبدالرحیم وکیل‌الدوله (وکیل‌الدوله سوم) از عمده مالکان کرمانشاه بودند که بخشی از املاک آنها به اجبار به رضا شاه فروخته شد. نک: سلطانی، محمدعلی، جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، (۱۳۷۳)، ج ۴، صص ۱۰۲۳-۱۰۰۹.

۶. در آرشیو سازمان اسناد ملی حدود ۱۰۰۰ سند مالکیت به نام زنان در منطقه کرمانشاه موجود است که تاریخ مالکیت ماقبل از اصلاحات ارضی را نشان می‌دهد. همچنین دفتر ثبت اسناد کرمانشاه بین سال‌های ۱۳۴۵-۱۳۳۶ق نشان می‌دهد رقم قابل توجهی از اسناد ملکی به نام زنان ثبت شده است. بررسی اسناد موجود در آرشیو سازمان اسناد ملی، دفتر ثبت اسناد محمد مهدی فیض مهدوی و سایر اسناد و منابع پراکنده، نشان می‌دهد تعداد قابل توجهی از مالکین زمین در دو دوره مشروطه و پهلوی اول، در منطقه کرمانشاه، زن بودند. برای اطلاعات بیشتر ذیل عنوان «اصلاحات ارضی» نک: <http://www.nlai.ir>.

۷. آیت‌الله محمد مهدی کرمانشاهی (فیض مهدوی) از علمای صاحب نام و آزادیخواه طرفدار مشروطه در کرمانشاه بوده است. نک: سلطانی، محمدعلی، (۱۳۸۳)، اسناد نهضت مشروطیت در کرمانشاه، تهران، موسسه تحقیقات و توسعه علوم اسلامی.
۸. تاج‌الملوک معروف به «ام الخاقان» در سال ۱۳۲۴ق، هم‌زمان با ناآرامی‌های انقلاب مشروطه، عبدالحسین فرمانفرما، حاکم کرمانشاه، را به عنوان «وصی شرعی بلاعزل»، اختیاردار تمام املاک و دارایی‌های شخصی کرد. نک: <http://iif.harvard.edu> ذیل "ام الخاقان".
۹. حمیده رشیداردلان دختر سلیمان خان شرف‌الملک و همسر حسین‌خان از خاندان والی‌زادگان اردلان می‌باشد. خاندان اردلان از خاندان‌های معروف و حاکمان کردستان بوده، با شاهان صفوی و قاجار وصلت داشته‌اند. بانو حمیده از زنان با وجاهت و زیبای کرد بود. عباس‌خان ظفرالسلطان ملقب به رشیدالسلطنه دلداده‌ی حمیده شد و نایره‌ی حسد باعث شد برادر خود را مسموم کند. رشیدالسلطنه با ازدواج با حمیده وارث تمام املاک و دارایی‌های برادر و دو فرزند پسر وی شد. بانو حمیده از شوهر برادرکش خود متنفر بود و قلعه و تشکیلات اداری و نظامی مستقلی داشت. علی‌اکبرخان سردار مقتدر سنجابی در خاطراتش می‌گوید: بانو حمیده که در وجاهت معروف و برای خود عده و نوکر و دستگاه مخصوص داشت، پیشنهاد ازدواج به وی داده است و سردار سنجابی نیز به حمیده متمایل بود، مخصوصاً این زن قدرتمند می‌توانست تکیه گاه مناسبی در برابر ایل کلهر که دشمنان سنجابی بودند، باشد. اما، پدر و برادران علی‌اکبرخان مخالف ازدواج وی با حمیده بودند و رابطه دوستی آنها از جاده عفاف و تقوی خارج نشد. نک: ایل سنجابی و مجاهدت‌های ملی ایران؛ خاطرات علی‌اکبرخان سردار مقتدر سنجابی، به کوشش کریم سنجابی، (۱۳۸۰)، تهران: نشر شیرازه. همچنین نک: سلطانی، محمدعلی، جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، (۱۳۷۳)، ج ۱، انتشارات سه‌ص، ۱۵۲.
۱۰. جنی کروز (Jenny Cruz) همسر فرانس موری استد (Francois Morelli) کشیش و خیر آمریکایی مقارن با سال ۱۳۰۰ش در کرمانشاه فعالیت داشته است. موری استد در روستای قلعه از توابع دهستان درود فرامان اقدام به خرید مزرعه و باغ‌هایی می‌نماید و بعدها این املاک وقف اداره پرورشگاهی می‌شود که مستر استد در روستا، برای کودکان بی‌سرپرست احداث می‌کند. نک: کرمی، ستار، (۱۳۹۴)، شناختی بر موقوفه مستر استد آمریکایی در کرمانشاه، فصلنامه وقف میراث جاودان، شماره ۹۰، تابستان.

کتابنامه

- قرآن کریم، ترجمه مهدی الهی قمشه ای، انتشارات پیام عدالت.
- استارک، فریا، (۱۳۷۷)، سفر به دیار الموت، لرستان و ایلام، ترجمه علی محمد ساکی، تهران: انتشارات علمی.
- اشتراس، آنزلم، کوربین، جولیت، (۱۳۸۵)، اصول روش تحقیق کیفی؛ نظریه‌های مبنایی رویه‌ها و شیوه‌ها، ترجمه بیوک محمدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اشرف، احمد و بنوعیزی، علی، (۱۳۸۸)، طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران، ترجمه سهیلا ترابی فارسانی، تهران: نیلوفر.
- اشرف، احمد، (۱۳۶۱)، دهقانان، زمین و انقلاب، تهران: مجموعه کتاب آگاه.
- بلوخ، مارک، (۱۳۶۳)، جامعه فئودالی، ترجمه بهزاد باشی، تهران: انتشارات آگاه.
- بیشوب، ایزابلا، (۱۳۷۵)، از بیستون تا زردکوه بختیاری، ترجمه محراب امیری، تهران: سهند و آنزان.
- بی‌نا، جغرافیای لرستان، (۱۳۰۰ق)، کتابخانه ملی: ۵-۱۰۴۸۴.
- چریکف، (۱۳۷۹)، سیاحتنامه مسیو چریکف، ترجمه آپکار مسیحی، به کوشش علی اصغر عمران، تهران: امیر کبیر.
- حراغلی، محمد بن الحسن، (۱۱۰۴ هـ)، وسائل الشیعه، ج ۱۷، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
- خسروپناه، محمدحسین، (۱۳۸۱)، هدف‌ها و مبارزات زن ایرانی از انقلاب مشروطه تا سلطنت پهلوی، تهران: پیام امروز.
- خسروی، خسرو، (۱۳۷۲)، جامعه‌شناسی ده در ایران، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دوید، بارون، (۱۳۷۱)، سفرنامه لرستان و خوزستان، ترجمه محمدحسین آریا، تهران: علمی و فرهنگی.
- دوسرسی، لورن، (۱۳۶۳)، ایران در ۱۸۴۰-۱۸۳۹، ترجمه احسان اشراقی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- سلطانی، محمدعلی، (۱۳۷۲)، جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، ج ۱ و ۴ تهران: انتشارات سها.
- شوشتری، عبداللطیف، (۱۳۶۳)، تحف‌العالم، به کوشش صمد موحد، تهران: طهوری.
- شیروانی، زین‌العابدین، (۱۳۳۹)، ریاض‌السیاحه، تصحیح اصغر حامدربانی، تهران: سعدی.
- عبداللهیان، حمید، (۱۳۹۲)، مفهوم پردازی واقعیت در جامعه‌شناسی تاریخی: نظام ارباب غایب در ایران، ترجمه غلام‌رضا جمشیدی‌ها، علی‌رضا صادقی، تهران: جامعه‌شناسان.
- عیسوی، چارلز، (۱۳۸۸)، تاریخ اقتصادی ایران؛ عصر قاجار ۱۳۳۲-۱۲۱۵ق، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره ایران.
- کشاوری، (۱۳۸۲)، زندگان عرصه عشق، مجموعه اسناد وقفی اداره کل اوقاف و امور خیریه استان کرمانشاهان، ج ۲، کرمانشاه: انتشارات طاق بستان.
- کولیوررایس، کلارا، (۱۳۶۶)، زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد: آستان قدس رضوی.
- گلستانی، محمود و پهلوانی، الهام، (۱۳۹۴)، روند تحول حقوق زنان بعد از انقلاب مشروطه، تهران: انتشارات نگاه بینه.

- لمبتون، آن، (۱۳۶۲)، مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران: علمی و فرهنگی.
- مالکوم، جان، (بی تا)، تاریخ ایران، ترجمه میرزااسماعیل حیرت، انتشارات یساولی فرهنگسرا.
- مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم قانونگذاری، (۱۳۲۶)، تهران: مجلس شورای ملی.
- محمدپور، احمد، (۱۳۹۲)، روش تحقیق کیفی ضد روش، ج ۱، تهران: جامعه‌شناسان.
- مستوفی، عبدالله، (۱۳۲۶)، شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجار، ج ۳، تهران: علمی.
- نوشیروانی، س. و، (۱۳۶۱)، سرآغاز تجاری شدن کشاورزی در ایران، تهران: مجموعه کتاب آگاه.
- والیزاده‌معجزی، محمدرضا، (۱۳۸۰)، تاریخ لرستان روزگار قاجار: از تأسیس تا کودتای ۱۲۹۹ش، به کوشش حسین و محمد والیزاده‌معجزی، تهران: حروفیه.
- هوگلاند، اریک، (۱۳۸۱)، زمین و انقلاب در ایران (۱۳۶۰-۱۳۴۰)، ترجمه فیروزه مهاجر، تهران: نشر و پژوهش شیرازه.
- یف، عبدالله، (۱۳۶۱)، روستاییان ایران در اواخر دوران قاجاریه، ترجمه مارینا کاظم‌زاده، تهران: مجموعه کتاب آگاه.

منابع لاتین

- Gilbar. Gad. G, (۱۹۸۲), trends in the Development of prices in late Qajar Iran, Iranian studies, volumeXVI, summer-Autumn.
- Glaser, Barney and Anslem Strauss (1967), Discovery of Grounded Theory, Translation Publishers.
- Morgan, I, (1914), Feudalism in Persia, It, origin, Development and present condition, Washington: Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institute.
- Shakoori, A, (2001), the state and Rural Development in post-Revolutionary Iran, New York: Palgrave Macmillan.

اسناد

- سازمان اسناد ملی (ساکما): ۲۹۶/۲۴۵۸۳؛ ۲۹۶/۲۴۵۸۶؛ ۲۹۸/۸۱۲۵۹؛ ۲۹۶/۱۲۵۷۴؛ ۲۳۰/۲۵۰۸۶؛ ۲۹۶/۱۲۵۷۵؛ ۲۳۰/۲۵۶۴؛ ۲۳۰/۴۲۴۲؛ ۲۴۰/۸۵۲۲؛ ۲۴۰/۶۰۴۸؛ ۲۴۰/۴۵۶۲۳؛ ۳۷۰/۱۶۴؛ ۲۳۰/۴۲۴۲؛ ۲۳۰/۱۴۲؛ ۲۹۶/۵۰۳

مرکز اسناد انقلاب اسلامی: ۴۷-۵۴-۷۳۸۰

اینترنت

- <http://hoghooghesabt.persianblog.ir/post/7/>
- <http://icbar.ir/SubjectView/tabid/82/Code/294/Default.aspx>
- [http://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:44719204\\$1i#/drs:44719204\\$1i?&_suid=146735856416404440885404226415](http://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:44719204$1i#/drs:44719204$1i?&_suid=146735856416404440885404226415)
- <http://vaghf-kh.blogfa.com/post/67>